

Knygotyra
2021, vol. 77, pp. 367–377

ISSN 0204–2061 eISSN 2345–0053
DOI: <https://doi.org/10.15388/Knygotyra.2021.77.98>

TURAIDOJE SAUGOMOS RELIGINĖS LITERATŪROS (1671–1992) KATALOGAS

Ernesta Kazakėnaitė

Vilniaus universiteto Filologijos fakulteto
Baltistikos katedra
Universiteto g. 5, LT-01513 Vilnius, Lietuva
El. paštas ernesta.kazakenaite@flf.vu.lt

KREIŠMANE, LĪGA. *BĪBELES, DZIESMU UN SPREDIĶU GRĀMATAS TURAIIDAS MUZEJREZERVĀTA KRĀJUMĀ*. RĪGA: DARDEDZE HOLOGRĀFIJA, 2020. 191 P.
ISBN 978-9934-8524-6-6.¹

Specializuoti bibliografiniai leidiniai nėra itin dažnas reiškinys latviškų knygų pasaulyje. Tokiam atsirasti įprastai reikia ne vieno žmogaus ir ne vienu metų nuoseklaus darbo, todėl kiekvienas naujas senųjų knygų katalogas yra laukiamas ir džiuginantis. Taip 2021 m. pradžioje buvo pasitiktas palyginti nedidelis, bet labai vertingas Ligos Kreišmanės sudarytas leidinys *Biblijos, giesmynai ir pamokslų knygos Turaidos muziejaus-rezervato kolekcijoje (Bibeles, dziesmu un sprediķu grāmatas Turaidas muzejrezervāta krājumā)*.

Knyga pavadinta katalogu, tačiau joje skaitytojas ras daugiau: pirmoje dalyje – įvadą (p. 6–10) ir Turaidos muziejuje-rezervate saugomų religinių knygų katalogą (p. 11–115), o antroje – tris apžvalginio pobūdžio mokslinius straipsnius (p. 116–165), jų glaustas santraukas vokiečių (p. 166–172) ir anglų

- 1 Internete prieinama skaitmeninė katalogo versija: <https://e.turaida-muzejs.lv/book/bibeles-dziesmu-un-sprediku-gramatas-turaidas-muzejrezervata-krajuma/read?fbclid=I-wAR1WGejAhVCvu_WTlRbPIlwWHr1VRt4MCXhldl-0G3GthzR7kTpV50Nca4> arba *e.turaida-muzejs.lv* skiltyje „Grāmatas“.

Received: 2021 07 23

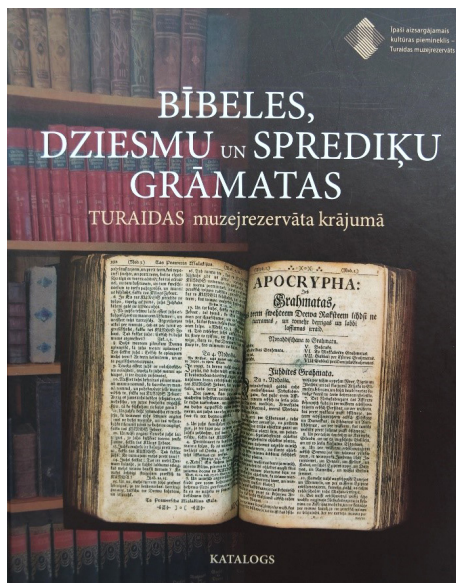
Copyright © 2021 Ernesta Kazakėnaitė. Published by Vilnius University Press. This is an Open Access journal distributed under the terms of the Creative Commons Attribution Licence, which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

(p. 173–179) kalbomis bei bendrą pavardžių, vietų ir struktūrų rodyklę (p. 180–191). Toliau bus aptarta kiekviena iš šių dalių.

Knygos sudarytojos parengtame įvade gana bendrai pristatyta leidinio idėja bei toliau pateikiamo rinkinio apimtis, svarbiausi leidiniai ir jų kelias į muziejų. Kreišmanės teigimu (p. 6), pirmoji biblija užregistruota 1961 m., taigi kataloge reprezentuojama muziejaus kolekcija susiformavo per kiek daugiau kaip pusę amžiaus. Daugiausia jos egzempliorių yra gauta dovanų iš vietinių gyventojų, o ypač ji pasipildė XX a. 8–9 dešimtmečiais po muziejininkų ekspedicijų Turaidos apylinkėse. Taip pat dalis leidinių yra pirkti antikvariatuose ar patekę iš privačių kolekcijų, tokie dažniausiai išsiskiria itin prabangiais įrišais. Kadangi muziejų knygos daugiausia pasiekusios iš žmonių, jose netrūksta įvairiausių įrašų ir kitų žymių. Iš viso tokių galima matyti kiek mažiau nei pusėje – 84 iš 181 – egzempliorių (p. 8). Nors dalis jų atspindėti katalogo nuotraukose ar konkretaus leidinio bibliografiniame apraše, Kreišmanės nuomone (p. 8), išsami jų analizė paliekama ateities tyrimams.

Knygos šerdis neabejotinai yra Latvijos nacionalinės bibliotekos vyriausiosios bibliografės Ināros Bucės sudarytas 1671–1992 m. religinių leidinių **katalogas**, apimantis 181 poziciją. Jį itin praturtina kiekvieno egzemplioriaus antraštinio arba pirmojo išlikusio puslapio, o neretai ir viršelio, fotografija, leidžianti tyrėjui gauti dar daugiau informacijos, nei pateikta bibliografiniame apraše. Kaip teigiama įvade (p. 6), kolekciijoje absoliuti dauguma leidinių yra latvių kalba, tačiau esama ir vokiškų knygų, taip pat „po vieną latgaliečių, anglų² ir lyvių kalba“. Atidžiau peržvelgus katalogą, dar galima rasti vieną ir bažnytine slavų kalba (*Новый Заветъ*, 1892) bei vieną dvikalbę latvių ir rusų giesmyną. Nors knygos įvade ir viename iš mokslinių straipsnių pristatomas pateiktas katalogas, reiklesni skaitytojai pasigestų išsamesnės, labiau struktūruotos jo

2 Iš kataloge pateiktų bibliografinių aprašų ir leidinio vaizdų nepavyko identifikuoti nė vienos knygos anglų kalba (žr. lentelėje išskirtas kalbas).

analizės, pagrįstos konkrečiais skaičiais. Pavyzdžiui, nesitenkinant aptakiais pasakymais kaip „didžioji dalis“ (p. 6), bet norint sužinoti, kaip kolekcijai priklausantys leidiniai pasiskirstę chronologiškai, reikia pačiam susiskaičiuoti. Tai padarius išryškėja (žr. pateiktą lentelę), kad daugiausia kolekcijoje yra XIX a. leidinių (96 pozicijos), kiek mažiau datuotų XX a. (68 pozicijos), gerokai mažiau XVII a. (10 pozicijų; 7 iš jų viename konvoliute), o mažiausiai XVIII a. (7 pozicijos). Toks pasiskirstymas atspindi bendras leidybos tendencijas Latvijoje. Pavyzdžiui, XVIII a. I pusėje karų nualintoje Latvijos teritorijoje pasirodė palyginti nedaug latviškų knygų³.

	Iš viso leidinių	Iš jų					
		latvių	vokiečių	bažnytinė slavų	lyvių	latgaliečių	latvių ir rusų
XVII a.	10	7	3				
XVIII a.	7	5	2				
XIX a.	96	90	5	1			
XX a.	68	63	2		1	1	1
Iš viso	181	165	12	1	1	1	1

Atsižvelgiant į kataloge pristatomų pozicijų skaičių – 165 latviškos knygos ir daugiausia jų liuteroniškos, – vargu ar būtų galima teigti, kad Turaidos kolekcija reprezentuoja visą ar daugumą latvių XVII–XX a. religinės literatūros⁴. Tačiau įdėmiau peržvelgus katalogą matyti, kad kolekcijoje yra dauguma svarbiausių leidinių, pasirodžiusių XVIII a. ir vėliau. Sunku būtų paneigti Kreišmanės mintį (p. 6), kad vertingiausias egzempliorius yra seniausia kolekcijoje esanti knyga – vieno žinomiausių latvių XVII a. raštijos veikėjų Georgo Mancelio (1593–1654) septynių aligatų⁵ liuteronų parankinės knygos trečiasis leidimas (1671–1673 m.)⁶. Literatūroje jis žinomas bendru pavadinimu *Lettifch Vade*

3 1709–1721 m. vos keturios, žr. APĪNIS, Aleksejs. *Latviešu grāmatniecība: no pirmsākumiem līdz 19. gadsimta beigām*. Rīga: Liesma, 1977, p. 71.

4 Pavyzdžiui, vien 1756–1835 m. buvo išleista apie 700 latviškų knygų, žr. APĪNIS, Aleksejs. *Latviešu grāmatniecība ...*, p. 91.

5 Kreišmanės (p. 6) ir Limanės (p. 154) nurodyta, kad konvoliutą sudaro aštuoni aligatai, tačiau kataloge aprašyti septyni (p. 14–17). Tokia painiava greičiausiai kyla dėl to, kad pačioje Mancelio knygoje nurodyta, jog ji susideda iš 8 dalių. Žiūrint bibliografiniu požiūriu, reikėtų manyti, kad yra ne aštuoni, bet septyni aligatai, nes pasija, kuri Mancelio knygoje nurodyta kaip atskira dalis, iš tiesų įeina į perikopių rinkinio sudėtį (neturi savo antraštinio puslapio ar atskiros numeracijos, bet įsiterpia tarp kelių perikopių).

6 Recenzuojamame kataloge (p. 120, 154) jis pavadinamas ir ketvirtuoju Mancelio knygos

mecum. Knyga pirmą kartą pasirodė 1631 m., o 1643–1644 m. buvo išleistas antrasis jos pataisytas leidimas. Abu leidimus vertė ir redagavo tas pats asmuo, tačiau trečiasis filologus itin domino tuo, kad, pasirodęs jau gerokai po autoriaus mirties, Rygos dvasininkų redaguotas kolektyviai. Visgi nuo Antrojo pasaulinio karo iki pat šio katalogo pasirodymo neturėjome galimybės jo įtraukti į savo tyrimus⁷, nes jis daug metų buvo laikomas dingusiu⁸. Iš tiesų Turaidoje esantis leidimas yra unikumas – daugiau nėra žinomas nė vienas visas išlikęs šios knygos egzempliorius⁹. Čia būtų galima ir apgailestauti, kad nuo 1981 m. gulėjęs Turaidos muziejaus-rezervato kolekcijoje šis leidinys nebuvo pastebėtas (nepateko ir į 1999 m. išleistą didžiąją latvių bibliografiją¹⁰), ir pasidžiaugti, kad vis dėlto konvoliutas nepradingo ir svariai papildys ateities tyrimus.

Kolekcijos vienetų bibliografinis aprašas parengtas moksliskai ir struktūruotai, jame pateikiamos nuorodos ir į ankstesnius katalogus, ypatingesni egzemplioriai komentuojami, nurodomos proveniencijos. Bibliografinių komentarų skiltyje informacijos iš tiesų daug, tačiau jį dar būtų itin praturtinusios žinios apie egzempliorių kelią į Turaidą. Nors suprantama, kad tokios informacijos surinkimas yra sudėtingas ir ne visų knygų kelią galima atsekti, iš asmeninio pokalbio su muziejaus-rezervato darbuotojais išryškėjo, kad dalis yra užfiksuoti priėmimo akte, nurodant kainą, kada ir iš kur gauta bei kt. Tokia informacija būtų vertinga įvairių sričių tyrėjams, todėl belieka tikėtis, kad ji taps naujo tyrimo apie Turaidos kolekciją objektu.

leidimu, tačiau iš tiesų tai trečiasis *Letiſch Vade mecum*. Jei skaičiuotume Vidžemės liuteronų parankinės knygos leidimus apskritai, jis būtų ketvirtasis (pirmasis pasirodė 1615 m., tačiau Mancelis prie jo nėra prisidėjęs).

- 7 Plg. GRUDULE, Māra. *Latviešu dzejas sākotne 16. un 17. gadsimtā kultūrvēsturiskos kontekstos*. Rīga: Latvijas Universitātes Literatūras, folkloras un mākslas institūts, 2017; KAZAKĒNAITĒ, Ernesta. *XVI–XVII a. liuteronu latviešu Biblijas fragmentu sasajos su Glūcko Biblijas vertimu (1685–1694)*, daktaro disertacija. Vilniaus universitetas, 2019; ANDRONOVA, Everita. Georgs Dreselis (1654–1698) un viņa „Swāhta Bāhrno=Mahziba“ (1682) Georga Manceļa valodas fonā. *Baltu filoloģija*, 2020, t. 29 (2), p. 7–31 ir kt.
- 8 Žr. ŠIŠKO, Silvija; APĪNIS, Aleksejs (red.). *Seniespiedumi latviešu valodā, 1525–1855: kopkatalogs = Die älteren Drucke in lettischer Sprache 1525–1855*. Rīga: Latvijas Nacionālā bibliotēka, 1999, ģrāšo nr. 30, 31, 32, 35, 37.
- 9 Žinomas tik kelios atskiros leidinio daļas: Latvijas universiteto Akademinēje bibliotekoje saugoma Patarliu knyga (1671; žr. ŠIŠKO, Silvija; APĪNIS, Aleksejs (red.). *Seniespiedumi...*, nr. 32) ir Siracido knygos vertimas Lundo universiteto bibliotekoje (1671; žr. KAZAKĒNAITĒ, Ernesta. The discovered book *Das Hauß=Zucht= und Lehr=Buch Jefu Syrachs* (1671) by Georg Mancelius and its relations with earlier publications. *Baltistica*, 2020, t. 55 (2), p. 331–354).
- 10 ŠIŠKO, Silvija; APĪNIS, Aleksejs (red.). *Seniespiedumi...*, 1999.

Prieš katalogą teikiamas naudotų bibliografinių leidinių, simbolių ir santrumpų sąrašas, tačiau nėra jokio katalogo parengėjos žodžio. Todėl lieka neaišku, pvz., kokių principu remiantis pateikiami leidinių pavadinimų perrašai. Pateikto šiame kataloge negalėtume laikyti redaguotu ar normalizuotu, taip pat tai nėra ir paraidinis ar dokumentinis sąrašas, nes neatspindėtos visos vartotos grafemos, pvz., ilgoji *s* (*f*), perbraukta ilgoji *s* (*f*), bažnytinės slavų kalbos rašmenys keisti kirilika ir kt. Tiesa, perrašuose pasitaiko ir korektūros klaidų, pvz., 14 puslapyje vietoj *Curländischen* nurašyta *Churländischen*, vietoj *merklichlichen* – *mercklichen*, tačiau jų nedaug ir reiklesnis tyrėjas dažniausiai turi galimybę pasitikrinti pavadinimą, jei egzempliorius nėra defektinis ir greta pateiktas antraštinio puslapio atvaizdas.

Antrąją knygos dalį sudaro trys temiška su katalogu susiję moksliniai straipsniai. **Pirmajame** Latvijos nacionalinės bibliotekos vyriausiasis tyrėjas **Pauls Daija** apžvelgia XVI–XIX a. I pusės latvių religinės literatūros vystymąsi („Ieskats latviešu reliģiskās literatūras attīstībā“, p. 116–130), daugiausia dėmesio skirdamas naujesniesiems laikotarpiams ir liuteroniškiems leidiniams. Tokią apžvalgos kryptį nulėmė ne tik kolekcijos leidiniai, kurie daugiausia yra liuteroniški ir leisti XIX a., bet ir bendros latvių religinės literatūros tendencijos. Iš straipsnio galima susidaryti įspūdį, kad autorius išskiria tokius bendrus latvių religinės literatūros bruožus: aiški skirtis tarp autorių (daugiausia vokiečiai ir dvasininkai) ir skaitytojų (daugiausia latviai valstiečiai), taip pat žymi vokiečių ir kitų kultūrų literatūros įtaka, kuri susijusi su tuo, kad religinių kūrinių pagrindas daugiausia buvo vertimai, pastebėtas ir didelis pakartotinių ir / ar pataisytų leidimų skaičius.

Kaip minėta, apžvalgoje koncentruojamasi į liuteronų religinę literatūrą (kitų konfesijų leidimų Turaidoje vos vienas kitas), todėl, remdamasis ankstesniais tyrėjais, Daija kalba tik apie dvi jos tradicijas – Kuržemės ir Vidžemės, – susiformavusias dėl skirtingų konsistorijų buvimo (p. 118)¹¹. Nors nuo spaudos latvių kalba pradžios matyti regionų polinkiai leisti skirtingo pobūdžio literatūrą, būtent XVIII a. išryškėjo jų specializacijos: Biblijų leidimai daugiausia rengti Vidžemėje, o pamokslų knygos – Kuržemėje (p. 118, 124–125). Apskritai religinės literatūros latvių kalba netrūko, o ją dar labiau paskatino XVIII a. susiformavusi pamaldų namuose tradicija (p. 125). Galbūt todėl XIX a. viduryje beveik kiekvienuose namuose buvo galima rasti religinės literatūros ir šis laikas yra laikomas jos kulminacijos tašku (p. 127). Maždaug nuo XVIII a. II pusės religinė

11 Kalbant plačiau, reikėtų skirti ir trečiąją – katalikiškąją Latgalos tradiciją, kuriai priklausytų Andreas Gecelis, Georgas Elgeris ir kt.

literatūra po truputį pradėjo trauktis iš latvių literatūros centro, nors dar ilgai buvo viena dominuojančių (p. 128).

Apžvalga parašyta sklandžia kalba, cituojami bene visi svarbiausi tyrimai atitinkama tema, būtų galima diskutuoti tik dėl vienos ar kitos neesminės vietos tekste, pvz., kad 1587 m. perikopių leidime buvo tik Naujojo Testamento ištraukos (p. 118)¹² ar kad Turaidoje saugomas ketvirtasis Mancelio parankinės knygos leidimas (p. 120)¹³. Apibendrinamojo pobūdžio straipsnį Daija baigia bendra išvada, kad religinės latvių literatūros dinamika buvo neatsiejama nuo pokyčių visuomenėje ir kultūroje (p. 129).

Antroje publikacijoje Cėsių istorijos ir meno muziejaus istorikas, Vidžemės aukštosios mokyklos docentas **Tālis Pumpuriņš** apžvelgia XVI–XX a. pradžios latvių liuteroniškų giesmynų leidybos tradicijas („Ieskats latviešu luterisko dziesmu grāmatu izdošanas tradīcijās 16.–20. gadsimtā“, p. 131–152). Daugiausia dēmesio autorius skiria ne jų kalbinei ar literatūrinei analizei, bet knygų sudarytojams, leidėjams ir giesmių autoriams (p. 131). Regione, kuriamė vyraujanti konfesija buvo liuteronizmas, giesmynai užėmė labai svarbią religinės literatūros vietą. Jie buvo ne tik vienos pirmųjų knygų latvių kalba, bet ir leisti dažnai bei dideliais tiražais. Pavyzdžiui, nuo 1615 m. iki 1700 m. vien Vidžemėje pasirodė dešimt leidimų (p. 134), o 1809 m. Vidžemės liuteronų giesmynas buvo išleistas 20 000 egz. tiražu (p. 140). Iš tiesų latviški giesmynai traukė ne tik vartotojų, bet ir daugelio tyrėjų dėmesį, todėl publikacijų ir net fundamentalių darbų šia tema netrūksta¹⁴. Visi jie itin gausiai cituojami Pumpurinio apžvalgoje, kuri galėtų būti rekomenduojama norintiems bendrais bruožais susipažinti su XVI–XX a. latviškų giesmynų istorija.

Neminint publikacijoje esančios gausios faktologinės medžiagos, svarbiausi aptarti latviškų liuteronų giesmynų bruožai galėtų būti šie. Pirma, pirmųjų latviškų giesmių pagrindas buvo Rygos vokiečių giesmės (p. 131). Iš pradžių sklidusios rankraštiniu pavidalu, mums žinomos išspausdintos 1587 m.¹⁵ Antra, dėl kelių konsistorijų egzistavimo susiformavo ir iki pat XX a. vyravo dvi liute-

12 Nors ir nedaug, vos penkios iš 146, tačiau yra ir Senojo Testamento ištraukų (žr. KAZAKĒ-NAITĒ, Ernesta. *XVI–XVII a. liuteronų latviškųjų Biblijos fragmentų sąsajos ...*, p. 69).

13 Žr. 6 išnašą.

14 Svarbiausi senojo laikotarpio darbai: VANAGS, Pēteris. *Luterāņu rokasgrāmatas avoti: Vecākā perioda (16. gs.– 17. gs. sākuma) latviešu teksti*. Rīga: Mantojums, Stokholma: Memento, 2000; GRUDULE, Māra. *Latviešu dzejas sākotne ...*, 2017.

15 Yra žinių, kad pirmoji spausdinta knyga latvių kalba, kurioje galbūt galėjo būti ir giesmių vertimų, buvo išleista 1525 m. Vokietijoje, tačiau pakeliui į Latviją šis liuteronų siuntinys Liubeko katalikiškosios miesto tarybos konfiskuotas ir sunaikintas (žr. APĪNIS, Aleksejs. *Latviešu grāmatniecība...*, p. 35).

ronų giesmynų tradicijos: Kuržemės (pirmasis giesmynas 1587 m.) ir Vidžemės (pirmasis 1615 m., kuržemiečių leidinio pagrindu). Bendrą giesmyną abiem dalims po ilgų diskusijų pavyko išleisti tik 1922 m. Trečia, pokyčiai giesmynuose nebuvo staigūs. Dažniausiai kiekviename iš leidimų buvo galima rasti naujų giesmių ar ankstesnės giesmės naują vertimą, tačiau net ir vėlesniuose nebuvo visai atsisakyta XVII a. vertimų (p. 135). Autoriaus manymu (p. 138), didesni pokyčiai pastebimi tik 1806 m. Kuržemės, o vėliau ir Vidžemės (1809 m.) atnaujintame giesmyne, kuriame beveik neliko jokių senų ortodoksinių giesmių bei matomas perėjimas nuo grynos religijos prie moralės. Tiesa, šis pataisytas leidimas parapijose nebuvo entuziastingai sutiktas, netgi teikti prašymai grįžti prie tradicinio, ir, pvz., Kalnamuižos parapijoje iš jo buvo giedama tik konsistorijai paliepus 1817 m. (p. 140). Visgi valstiečiams nepaliumant reikšti nepasitenkinimo naujaisiais leidimais bei XIX a. viduryje pradėjus rengti kitą Biblijos vertimą, giesmės buvo peržiūretos. Kuržemėje toks atnaujintas, sekantis ankstesne tradicija variantas išleistas 1878 m. (p. 143), bet Vidžemėje – tik 1891 m. (p. 145). Taigi tradicijos įtaka latvių liuteroniškų giesmynų leidybai visais amžiais buvo stipri ir skirtumai tarp jų pradėjo niveliuotis tik XX a. I pusėje, parengus bendrą giesmyną abiem administracinėms dalims.

Trečiasis knygoje esantis straipsnis – „Turaidos muziejaus-rezervato religinių knygų kolekcija: leidyba, poligrafinis ir meninis dizainas, įrišai“ („Turaidos muzejrezervata religiško grāmatu kolekcija: izdošana, poligrāfiskais un mākslinieciskais noformējums, iesējumi“, p. 153–165) – yra glaudžiausiai ir tiesiogiai susijęs su katalogu, todėl jam šioje recenzijoje skiriama kiek daugiau vietos nei ankstesnėms publikacijoms aptarti. Šis Latvijos nacionalinės bibliotekos Latvistikos ir Baltijos centro tyrėjos **Lilijos Limanės** parengtas straipsnis nuo ankstesnių dviejų skiriasi pirmiausia aiškia struktūra – publikacijoje atskirai aptariamas kiekvienas iš kolekciją apimančių amžių, taip pat išskirta dalis apie Vakarų Europos prabangiuosius leidinius ir įrišus.

XVII a. leidinių aptarimas pradamas nuo seniausio kolekcijos egzemplioriaus, minėto Vidžemės liuteronų parankinės knygos ketvirtojo leidimo (žr. leidinio aptarimą anksčiau). Autorės minčiai, kad svarbiausia viso konvoliuto knyga laikytinas 1671 m. giesmynas (p. 154), galima pritarti, nes jame pirmą kartą publikuotos geriausiu XVII a. giesmių vertėju laikomo Christophoro Füreckerio giesmės. Kadangi leidinio egzempliorių daugiau nėra žinoma, jis – unikumas. Toliau dėmesys skiriamas knygos apipavidalinimo klausimams, iliustracijų kilmei bei leidėjų apžvalgai. Sunku pasakyti, kodėl autorė konvoliutą laiko aštuonių aligatų foliantu (p. 154), nes iš bibliografinio jo aprašo ir *de visu* peržiūros matyti, kad knyga yra *in octavo*, taigi, ne *in folio* bei formatas išties nėra didelis,

kad perkeltine prasme būtų pavadinta foliantu, o aligatai joje yra septyni (žr. daugiau 5 išnašoje). Vis dėlto likę du XVII a. leidiniai yra tikri foliantai – tai Valerijaus Herderbergo postilė (1691) ir Johanno Andreaso Endterio biblija (1692) vokiečių kalba. Apie jų kelią į Turaidą straipsnyje nėra užsiminama.

Mažiausiai Turaidos muziejaus-rezervato kolekcijoje yra XVIII a. knygų (skaičiuojant pozicijomis, o ne fiziniais vienetais). Tai penkios latviškos postilės ir biblijos, amžiaus pirmojoje pusėje leistos Karaliaučiuje, o antrojoje – Jelgavoje (iš tiesų greičiausiai Leipcige) ir Rygoje. Dvi kartu įrištos vokiškos knygos išleistos Leipcige. Autorės teigimu (p. 156), knygų latvių kalba leidybos vietą nulėmė vietinių leidyklų būklė, pvz., amžiaus pirmojoje pusėje Hercogo leidykla Jelgavoje išgyveno nuosmukį, todėl didelės apimties darbus pasirinkta leisti J. H. Hartungo spaustuvėje Karaliaučiuje. Vienas iš ten leistų leidinių yra bene svarbiausia šio amžiaus Turaidoje saugoma knyga – antrasis pataisytas latvių Biblijos leidimas. Rengtas ne vienus metus, paremtas Kuržemės hercogo Ernsto Johanno von Birono ir išankstinių prenumeratorių, išleistas 1739 m. Lyginant su pirmuoju leidimu (1685–1689), antrasis buvo gerokai praktiškesnis – naudojant plonesnį popierių, tekstą buvo galima sutalpinti į patogesnę *in octavo* formatą, tačiau dėl to leidimas prarado meninės vertės ir tapo gerokai santūresnis (p. 157).

Aptardama XIX a. leidinius autorė išskiria tokius laikotarpio bruožus. Pirmą, šio amžiaus kolekcijoje esančių knygų yra daug, taip pat ir jų leidėjų bei knygų repertuaras gerokai įvairesnis (p. 159). Antra, religinių knygų latvių kalba leidyba buvo pelninga, nes ši privilegija dar nuo senų laikų buvo atitekusios tik kelioms leidykloms (J. F. Steffenhageno Jelgavoje ir Julijaus Conrado Müllerio bei Vilhelmo Häckerio Rygoje, p. 159). Trečia, leidybai masiškumo suteikė naudojami stereotipai, dėl kurių nereikėjo iš naujo surinkti viso teksto (p. 159–160). Ketvirta, visi XIX a. latvių Biblijos leidimai supaprastėjo, nebeliko įžanginių žodžių, iliustracijų, tačiau nuo 8 dešimtmečio pradėti įterpti genealoginei informacijai skirti priešlapiai (p. 160). Panašios tendencijos vyravusios ir XX a. leidiniuose. Limanės teigimu (p. 162), iki XX a. 4 deš. pabaigos religiniai leidiniai buvo gana konservatyvūs, sekė ankstesnių supaprastėjusių leidinių pėdomis, o įvairovė pastebima tik atskirų naujų autorių darbuose. Taip pat buvo išlaikyta ir fraktūra, nors pasaulietinio turinio leidiniuose ją jau buvo pakeitusi antikva (p. 163).

Glaustai apžvelgdama egzempliorių įrišus autorė akcentuoja, kad kolekcija atspindi visas bendrąsias atitinkamo laikotarpio viršelių tradicijas (p. 163). Įdomi autorės mintis, kad viršelio apipavidalinimas nepriklausė nuo knygos turinio (p. 163). Jo pagrindinė užduotis buvo apsaugoti ir prailginti brangiai

kainuojančios knygos gyvenimą. Dėl šios priežasties įrašams daugiausia naudotos tvirtos medžiagos kaip medis ir oda. Tačiau laikui bėgant religinių knygų viršeliai vis dažniau buvo daromi ne iš natūralių, bet sintetinių medžiagų, o nuo XX a. 3 dešimtmečio įsivyravo tipografiniai, leidykloje atspausiti viršeliai (p. 165).

Skaitant šį straipsnį su autore norėtusi padiskutuoti gerokai daugiau vietų nei ankstesniuose. Pavyzdžiui, neatrodo tikslu teigti, jog Turaidoje saugomas 1671–1673 m. leidimas yra vienas iš kelių šiuo metu žinomų (p. 154), nes kaip ir nurodyta autorės pateiktoje nuorodoje¹⁶, tai yra vienintelis žinomas, tiksliau, toje nuorodoje netgi teigta, jog jis dingęs. Čia dar būtų galima minėti ir pateiktą neretai latvių tyrėjų cituojamą *Seniespiedumi* katalogo netikslią informaciją (šiuo atveju nuorodos į šį šaltinį nėra, bet matyti, jog remtasi juo)¹⁷, kad trečiojo Mancelio *Lettifch Vade mecum* konvoliuto defektinis egzempliorius (be antraštinio puslapio) yra saugomas Latvijos universiteto Akademinėje bibliotekoje. Iš tiesų joje saugomas ne trečiasis, bet ketvirtojo 1685 m. leidimo perikopijų egzempliorius¹⁸. Taip pat reiktų ir papildyti, kad Turaidoje saugomas Siracido knygos (1671) egzempliorius nėra vienintelis žinomas, nes 2017 m. dar vienas buvo surastas Lunde¹⁹. Publikacijoje taip pat yra nemažai tikslintinų vietų, ypač aprašant XVII ir XVIII a. veikėjus. Pavyzdžiui, gerai žinomų latvių senosios raštijos darbininkų gimimo datos, kurios ankstesnėje literatūroje iš tiesų įvairuoja, tačiau XXI a. darbuose yra patikslintos, t. y.: Ernstas Glückas gimė ne 1652 (p. 157), bet 1654 m.²⁰, Johannas Fischeris – ne 1633 (p. 157), bet 1636 m.²¹,

16 ŠIŠKO, Silvija; APĪNIS, Aleksejs (red.). *Seniespiedumi...*, p. 50–52.

17 ŠIŠKO, Silvija; APĪNIS, Aleksejs (red.). *Seniespiedumi...*, nr. 37.

18 Tai sužinoma perskaičius prieš sekmadieniui po Naujųjų metų skaitinį įterptą pastabą apie 1673 m. leidimą.

19 Daugiau žr. VANAGS, Pēteris. Seminārs Latviešu raksti un raksti Latvijā 16.–19. gadsimtā – pētniecības aktualitātes un problēmas, 2018. gada 12. janvārī. *Baltu Filoloģija*, 2018, t. 27 (1/2), p. 137; KAZAKĒNAITĒ, Ernesta. *The discovered book Das Hauß=Zucht= und Lehr=Buch Jefu Syrachs (1671)...*, p. 331–354.

20 Žr. SCHILLER, Christiane; GRUDULE, Māra (Hrsg.). „*Mach dich auf und werde licht – Celies nu, topi gaišs*“. *Zu Leben und Werk Ernst Glücks (1654–1705). Akten der Tagung anlässlich seines 300. Todestages vom 10. bis 13. Mai 2005 in Halle (Saale)*. Wiesbaden: Harrassowitz, 2010.

21 Žr. AARMA, Liivi; ALKEN Bruns. Fischer, Johann. In *Biographisches Lexikon für Schleswig-Holstein und Lübeck*, t. 11. Neumünster, p. 109–112; BEYER, Jürgen. Strategien zur Hebung der Frömmigkeit in Est- und Livland (1621–1710). Konfessionalisierung und Pietismus. In VAN LIEBURG, Fred (Hrsg.). *Confessionalism and Pietism. Religious reform in early modern Europe (= Veröffentlichungen des Instituts für Europäische Geschichte Mainz. Beiheft 67)*. Philipp von Zabern, Mainz, 2006, p. 111–128.

Christophoras Füreckeris – ne apie 1616 m. (p. 154), bet apie 1612 m.²² Atrodo, ir kelių užsienio veikėjų gimimo datos gali būti tikslintinos (remiantis vokiečių biografų duomenimis): Johannas Friedrichas Gleditschas gimė ne 1665 (p. 155), o 1653 m.²³, Emilis Trepte – ne 1899 m. (p. 163), bet 1889 m.²⁴ Taip pat ir spaustuvininco Sebastiano Göbelio gimimo ir mirties datos pateiktos netikslios – ne 1626–1685 (p. 155), bet 1638–1698 m.²⁵ Sunku pasakyti, kuo remiantis buvo nurodyta ši informacija, nes cituojamos literatūros nėra daug (pateiktos vos 8 pozicijos).

Recenzuojamą leidinį užbaigia aptartų straipsnių išsamios **santraukos** vokiečių ir anglų kalbomis bei knygos redaktoriaus Dāvio Beitlerio sudaryta bendra pavardžių, vietų ir struktūrų **rodyklė**. Reiklesnis tyrėjas dar pasigestų leidinių pavadinimų bei spaustuvių rodyklės, tačiau pasirinkimas jų neįtraukti galėtų būti suprantamas ir grindžiamas nedidele katalogo apimtimi. Kiek didesniu trūkumu laikytinas pastebimas nenuoseklumas – skaitant knygą vis kliūna tų pačių faktų skirtingas pateikimas atskirose jos dalyse. Pavyzdžiui, įvade (p. 6) ir santraukoje vokiečių kalba (p. 166) teigiama, kad kolekciijoje yra 181 leidinys, tačiau skaitantis tik angliškai manytų, kad 180 (p. 173). Dar didesnė įvairovė pastebima nurodant konvoliuto *Lettisch Vade mecum* leidimo metus – 1671 (p. 6, 173), 1672 (p. 163), 1673 (p. 178). Nors nuoseklumas straipsniuose nurodyti visų veikėjų originalias pavardes ir gimimo bei mirties datas yra išlaikytas, vis dėlto tai taip pat įnešė kruopelę sumaišties, nes datos nėra suvienodintos. Pavyzdžiui, Pumpurinio straipsnyje ir pavardžių rodyklėje teigiama, kad Johannas Fischeris gimė 1636 m. (p. 135 ir 183), o Ernstas Glückas 1654 m. (p. 183), tačiau Limanės darbe teikiami atitinkamai 1633 m. (p. 157) ir 1652 m. (p. 157). Taip pat ir vieno žymiausių XVII a. latvių raštijos veikėjo

22 Žr. TERING, Arvo. *Album Academicum der Universität Dorpat (Tartu), 1632–1710*.

Tallinn: Valgus, 1984, p. 138; KAZAKĖNAITĖ, Ernesta. Remark on Fürecker's studies at Leiden University and the date of his birth. *Baltu filologija*, 2018, t. 27 (1–2), p. 5–11.

23 BRAUER, Adalbert J. Gleditsch, Johann Friedrich. In *Neue Deutsche Biographie*, 1964, 6, S. 439. Prieiga internete: <<https://www.deutsche-biographie.de/pnd104073772.html#ndb-content>>.

24 TREPTE, Emil. Indexeintrag: Deutsche Biographie, <<https://www.deutsche-biographie.de/pnd139262962.html>>. Tiesa, 1899 m. kaip mirties data nurodyta ir šiame leidinyje: PFÄFFLIN, Friedrich. *Zwischen Jüngstem Tag und Weltgericht: Karl Kraus und Kurt Wolff. Briefwechsel 1912-1921*. Wallstein Verlag, 2007, p. 234.

25 Čia, atrodo, supainiota su bendravardžiu pastoriumi Sebastianu Goebeliu, kuris, remiantis vokiečių biografijomis, gyveno 1628–1685 m. (žr. <<http://d-nb.info/gnd/116698551>>). Apie spaustuvininą Sebastianą Göbelį žr. GÖBEL, Sebastian. *Indexeintrag: Deutsche Biographie*, <<https://www.deutsche-biographie.de/pnd1037514750.html>>.

Georgo Mancelio gimimo data įvairuoja – rodyklėje (p. 187), Dajos (p. 119) bei Limanės (p. 154) straipsniuose nurodyta 1593 m., tačiau Pumpurinio darbe matome 1594 m. (p. 133). Dar daugiau įvairuoja giesmių vertėjo Christophoro Füreckerio gimimo data – Dajos straipsnyje (p. 119) ir pavardžių rodyklėje (p. 183) nurodyta, kad apie 1612 m., tačiau Pumpurinio straipsnyje – 1615 m. (p. 133), o Limanės rengtoje dalyje – apie 1616 m. (p. 154). Beveik visi paminėti atvejai yra arba buvo probleminiai ir iliustruoja latvių mokslinėje literatūroje aptinkamą įvairovę.

Leidiny, nepaisant kelių neesminių riktų, yra vertingas ir džiuginantis ne tik senosios latvių raštijos ar religinės literatūros tyrėjus, kuriems galbūt aktualesnė pirmoji leidinio dalis, bet ir kitus skaitytojus, kurie antrojoje knygos dalyje ras kokybiškas apžvalgas. Nekyla abejonių, kad kolekcijos egzemplioriai, kuriuos aktualizavo naujasis katalogas, svariai papildys ateities tyrimus, o kokybiškai apipavidalintas, ant gero popieriaus su gausiomis iliustracijomis leistas leidinys patrauks net ir latviškai neskaitančių bibliofilų dėmesį.